

## TEKST HRVOJEVA MISALA – ODRAZ KOMUNIKACIJE IZMEĐU POŠILJATELJA I PRIMATELJA

Vlasta RIŠNER, Osijek

Tekst *Hrvojeva misala* otvorena je struktura u kojoj, prenoseći poruku od pošiljatelja primatelju, pisar afirmira, više od ostalih, emotivnu, konativnu, poetsku i faktičku funkciju jezika. Stajalište pošiljatelja prema tekstu koji piše nerijetko je subjektivno, a organizacija poruke praćena sviješću o njoj samoj te okrenuta jeziku kao mediju. Pošiljatelj poruke želi uspostaviti bliži kontakt, tješnju komunikacijsku svezu između sebe kao izvora i primatelja poruke, čitača i slušača misala.<sup>1</sup> Kada je poruka usmjerena prema primatelju, afirmacija je to konativne funkcije jezika. Imperativ i vokativ afirmiraju upravo konativnu, ali i fatičku jezičnu funkciju. Primjeri pokazuju formu 2. lica plurala i singulara imperativa u značenju 3. lica plurala:<sup>2</sup>

- (1) 347,\* 10-14a  
 Blízь b(u)di g(ospod)i m(o)l(i)tvam'  
 ljudi tvoihъ i blízь b(u)di dar  
 omъ da ki vzdani sutъ s(ve)tim  
 i tainami t(e)bi ugod'ni budi  
 te hodotaistvo<mъ> s(ve)tihъ tvoih'

<sup>1</sup> O odnosu komunikacije i označavanja u istom kontekstu govori Beker (v.: M. Beker, *Semiotika književnosti*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1991.) sljedeće: "Neki semiotičari drže da je intencionalnost bitna oznaka svakog komunikacijskog čina - intencije, naravno, sa strane pošiljaoca. Ako bi takva intencija nedostajala, obavijest koja dopire do primaoca nije *signal* nego tek *indeks*, dakle nešto što tek upućuje a ne oslikava, pa umjesto komunikacije možemo govoriti o označavanju."

<sup>2</sup> O funkciji imperativa i vokativa govori i Beker u navedenom djelu, str. 21.

\* Primjeri su uzeti iz *Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium*. Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactionem Vj. Štefanić, Zagreb - Ljubljana - Graz 1973, + Faksimil. Brojevi se odnose na stranice toga izdanja.

(2) 370, 8-11d

G(ospod)i b(ož)e umnoži na n(a)sъ m(i)l(o)stъ  
 tvoju da kihъ pred'hodi  
 mъ sl(a)v(ъ)nie čъsti podai n(a)mъ na  
 slêdovati v s(ve)têem svr  
 šenii veselie ·

U navedenom zavisnom kompleksu predikat zavisne - namjerne klauzule kongruentan je s drugim licem plurala glagola u zavisnoj klauzuli. U drugom je primjeru nakon imperativa u prvoj klauzuli očekivan njemu kongruentan prezent ili kondicional (koji je karakteristika namjernih rečenica), a slijedi klauzula u kojoj govornik veću vrijednost pridaje obilježavanju odnosa među sudionicima govornog akta nego obilježavanju formalnogramatičkih odnosa u rečenici.<sup>3</sup>

Najčešći imenski antecedent u relativnim rečenicama *Sanktorala Hm* je upravo imenica *bogъ/gospodъ/milostivi*. Ona se nalazi na početku zavisnog kompleksa i uvijek je u vokativu dok je glagol u matričnoj rečenici u 2. licu imperativa. Da i vokativ i imperativ i sami znače obraćanje, potvrđuje i Pranjković uspoređujući, u obavijesnom smislu, funkciju obraćanja s "imperativom onih glagola koji (leksički) označuju uspostavljanje kontakta ili pozivanje sugovornika na sudjelovanje u komunikacijskom činu".<sup>4</sup> Pranjković i ne govori o vokativu, nego o obraćanju jer se na sintaktičkoj razini ne govori ni o drugim padežima, nego o njihovim funkcijama. Imenica *bogъ/gospodъ/milostivi* antecedent je relativnoj klauzuli koja slijedi u 74 rečenice *Sanktorala*, 28% od svih relativnih rečenica s imenskim antecedentom i relativizatorom *ki*. U obavijesnom smislu poruka koju spomenutim zavisnim kompleksom pisar *Hm* priopćuje čitaču/slušaću nosi tek neznatnu informaciju. Veća od informativnosti je redundantnost, i to iz nekoliko razloga:

- samo obraćanje je zališno jer je svaka vijest nužno upućena nekom sugovorniku
- u tekstu *misala* najpredvidljivije je upravo obraćanje Bogu, a njime počinje zavisni kompleks
- pri obraćanju Bogu očekuju se glagoli kojima će biti izražena molba, traženje. Tomu, u semantičkom i gramatičkom smislu, odgovara imperativ (jer: "Propovijed je obraćanje, kontakt i zato su imperativi u 2. licu izvanredno česti" u *Korizmenjaku Kolunićeva zbornika*, primjećuje S. Damjanović)<sup>5</sup> prisutnog glagola *moliti/prositi* koji ublažava strogost imperativa, načina kojim se uz molbu i želju izriče i zapovijed: (*po*)*dai prosimъ/molimъ (te)*.

<sup>3</sup> O tome govori i tekst J. Melvinger, *Kolokvijalne relativne rečenice u Vukovu prijevodu Novog zavjeta*. Revija, 27, 8-9, Osijek 1987, str. 658-666.

<sup>4</sup> I. Pranjković, *Sintaktički status "samostalnih članova rečenice"*. Jezik, 35, 3, Zagreb 1988, str. 78-85, citat je sa str. 79-80.

<sup>5</sup> S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 15, Zagreb 1984, str. 139.

Pošiljatelj i primatelj poruke uskladili su svoje kodove. U takvoj je organizaciji teksta često umetanje ekstraponiranih klauzula. Ekstrapozicijom se naziva pomicanje relativnih klauzula na neku točku koja slijedi nakon antecedenta - riječi, sintagme ili šire sintaktičke cjeline na koju se relativna klauzula izravno odnosi - odijeljena kojim rečeničnim članom glavne klauzule. Ovakav zavisni kompleks u kojem se rečenica nameće kao otvorena struktura koju treba promatrati na komunikativnoj razini odgovara shvaćanju kodne organizacije pošiljatelja i primatelja. Ekstraponirane klauzule u organizaciji izričaja ne sudjeluju od samog početka, nego se jedinice izričaja nižu prema slijedu asocijacija u govornikovoј svijesti. Promatraju li se rečenice teksta *Hm* izolirano, a ne unutar zavisnih kompleksa, neće biti uočena njihova posebna organizacija. Da bi bila opisana struktura zavisnih kompleksa, rečenice će biti navođene ne samo kao gramatički samostalne nego i kao kontekstualno uključene jedinice. Uključenost rečenice u diskurs postiže se različitim leksičko-gramatičkim sredstvima te se sintaktički autonomni dijelovi uklapaju u cjelinu diskursa aktualizirajući jedinstvenu poruku. Posebno će biti opisani signali kontekstualne uključenosti rečenice u *Sanktoralu Hm*.

### Signali kontekstualne uključenosti rečenice - konektori

Konektore opisuje J. Silić<sup>6</sup> dijeleći ih na gramatičke, leksičko-gramatičke, leksičke i stilističke. M. Velčić<sup>7</sup> pak konektore određuje prema odnosu gramatičkih i leksičkih obilježja. Najbogatiji gramatičkim, a najsiromašniji leksičkim obilježjima su relativni konektori. Veznički su konektori bogatiji leksičkim obilježjima nego relativni, ali siromašniji nego priložni. Priložni su siromašniji leksičkim obilježjima od frazeologiziranih, a ovi od propozicionalnih konektora. Dok su relativni konektori najbogatiji gramatičkim, propozicionalni su leksičkim obilježjima. Konektori *Hm* bit će opisivani uz pomoć rezultata proučavanja i M. Velčić i J. Silića. U primjeru (1) rabljeni su sljedeći konektori:

- leksički; reprizni - *blízь budi*
- gramatički (veznički) - *i*
- relativni - *ki*

U drugom je primjeru upotrijebljen također relativni konektor (*kihь*). Reprizni je konektor prema Silićevoj podvrsta leksičkih, a takvi su konektori česti u *Hm*. *I* je najčešći gramatički konektor i u suvremenim tekstovima i u tekstu *Hm*. Relativni konektori *ki* i *kihь* u oba su primjera postavljeni uz nerelativni veznik *da*. Kontaktnost relativnog i nerelativnog veznika strukturno je obilježje posebnog zavisnog kompleksa koji se javlja u *Hm*, a nije ovjeren u suvremenoj sintaksi. Zbog specifičnosti, a i zbog čestote pojavljivanja, opis konektora bit će započet prikazom relativnih konektora.

<sup>6</sup> J. Silić, *Od rečenice do teksta*. Liber, Zagreb 1984, str. 109-132.

<sup>7</sup> M. Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*. Školska knjiga, Zagreb 1987.

### Relativni konektori

Prema shemi koju daje M. Velčić relativni su konektori najsiromašniji leksičkim značenjem, a značenje je “posljedica funkcije koju jedinica ili izraz ima u tekstu”.<sup>8</sup> Relativni konektori uvode podređenu, subordiniranu klauzulu u strukturu glavne na mjesto subjekta, predikata, objekta, atributa, apozicije ili priložne oznake. Nazivaju se i relativizatorima jer obilježavaju službu relativne rečenice. Relativnim rečenicama, koje će biti često spominjane u ovom radu, smatraju se rečenice koje se oslanjaju na antecedent u glavnoj klauzuli, a relativna se klauzula u strukturu rečenice uvodi relativnim konektorom (relativizatorom). Konektor može biti anaforički - upućuje na spomenuti element, stoji iza njega - i kataforički - upućuje na element koji će tek biti spomenut, stoji ispred njega. Anaforičnost ili kataforičnost ovih konektora određuje se u relativnoj rečenici u odnosu na antecedent. Bit će dat prikaz relativnih konektora prisutnih u *Hm*, a radi kasnije analize bit će navedene i vrste konstituentnih ustrojstava<sup>9</sup> u kojima se dati konektori javljaju:

Relativni konektor		Konstituentno ustrojstvo	
1.	ki		atributno subjektno objektno
2.	ki (bo) koli		subjektno
3.	aće kto		subjektno
4.	čto čь/ča, š'to (ako) ča		subjektno objektno apozitivno
5.	kadê, kamo	mjesno	
6.	kako	načinsko	priložno (adverbno)
7.	kada, vsagda egda, egda	vremensko	

<sup>8</sup> *Nav. dj.*, str. 36.

<sup>9</sup> Konstituentnim ustrojstvom naziva se podređena, zavisna rečenica koja se relativnim konektorom uvodi u ustrojstvo glavne, matrične rečenice.

**Relativni konektor *ki***

Zamjenica *ki* najčešći je relativizator u tekstu *Hm*. Pojavljuje se uz antecedent koji je jedna riječ ili sintagma - imenska fraza s imenicom u središtu. Budući da je imenica njezin upravni član, ta će sintagma funkcionirati jednako kao samostalan imenski antecedent pa će tako biti i promatrana; kazivanje o imenskom antecedentu podrazumijevat će i imensku frazu s imenicom kao upravnim članom sintagme antecedenta. Najčešći eksplicitan, izrečen antecedent upravo je imenica koja prethodi relativnoj klauzuli i uključuje se u matrično ustrojstvo na mjesto atributa. Pisar *Hm* zapisuje 258 ovakvih rečenica u kojima je često relativni konektor odijeljen od antecedenta nekim od elemenata rečeničnog ustrojstva glavne rečenice. Riječ je o spmenutim ekstraponiranim relativnim rečenicama. U suvremenoj sintaksi ekstraponiranje je rijetko ukoliko je antecedent imenica, uočava W. Browne.<sup>10</sup> Tekst *Hm* govori suprotno: ekstrapozicija je česta, bez obzira na to da li antecedent jest ili nije imenica. Za razliku od suvremene rečenice strukturirane prema načelima koja zahtijeva sintaksa pisanog teksta, rečenice *Hm* stvarane su u skladu s organizacijom govora. Dok organizacija pisane riječi zahtijeva od autora racionalno povezane, sintaktički zatvorene jedinice, tekst stvaran prema načelima govorne sintakse dopušta sintaktičku autonomnost dijelova. Glavna klauzula, ali i ostale klauzule koje se nižu između antecedenta i ekstraponiranog ustrojstva, čuvaju svoju komunikacijsku cjelovitost. Ekstraponirana se klauzula naknadno dodaje, najčešće iza predikativnog glagola glavne rečenice odnosno iza glagola i njegovih dopuna i/ili odredaba.<sup>11</sup> Tako je i u primjerima:

- (3) 348, 9-13d  
 Dari n(a)še g(ospod)i predъ  
 m(i)l(o)stiju tvoeju m(o)l(i)tva b(ogo)r(od)ice d  
 a preporučitъ *ku toga cičъ*  
*ot nastoečago vêka prestav*  
*ilъ esi*
- (4) 346, 7-12c  
 Dai m(o)l(imъ) te v(ъ)s(e)m(o)gi b(ož)e plamen'n  
 i bludъ n(a)šihъ ugasiti  
*ki b(la)ž(e)nomu m(u)č(eni)ku*  
*tvoemu pada mukъ svoihъ v*  
*žeženie pobêditi* ·

<sup>10</sup> W. Browne, *Relative clauses in Serbo-Croatian in Comparison with English*. New studies 4, Institute of Linguistics Faculty of Philosophy University of Zagreb, Zagreb 1986.

<sup>11</sup> Antecedent je označen masnim tiskom, a relativni konektor i dijelovi relativne rečenice označeni su masnim kurzivom.

Izostanak kontaktne veze relativne klauzule s antecedentom - distantnost antecedenta - posljedica je organizacije teksta u skladu s načelom linearnog dinamizma. Samostalnost ekstraponirane klauzule (koja u organizaciji izričaja ne sudjeluje od početka) često se pokazuje i nepostojanjem kongruencije; nema podudaranja između antecedenta i relativizatora - relativnog konektora - u rodu i broju, a s predikatom zavisne klauzule niti u licu. Suvremena književna sintaksa zahtijeva ovakvo podudaranje, a u relativnim rečenicama *Hm* odgovarajući članovi zavisne klauzule često se ne slažu s antecedentom. Nekongruentnost između distantnog antecedenta i odgovarajućih članova ekstraponirane relativne klauzule (relativnog konektora i/ili predikata) česta je u specifičnom zavisnom kompleksu s veznikom i konektorom. Veznik uvodi namjernu ili objektnu, a konektor odnosnu rečenicu. U suvremenoj hrvatskoj sintaksi namjerni ili objektni veznik i relativni konektor ne mogu stajati kontaktno, nego se antecedent iz glavne rečenice mora kao anaforička zamjenica pojaviti i u okviru finalnog zavisnog kompleksa u odgovarajućem padežu.

Kontaktnost veznika i relativnog konektora pokazuju i sljedeći primjeri:

(5) 311, 16-20a

Cr(ь)k(ь)vi tvoei m(o)l(imь) te g(ospod)i **moleniê**  
 i žr'tvi b(la)ž(e)n(a)go p(e)tra ap(osto)la tv<o>  
 ego t(e)bê da preporučit' m(o)l(i)tva  
**da ke za nego sl(a)vu častim' nam'**  
 da prospêjuty vь iscêlenie

(6) 311, 1-5b

Priêtimi g(ospod)i svećenimi b  
 (la)ž(e)nimi ap(osto)li tvoimi hodotaju  
 ćimi m(o)l(imь) **da ki za nihь sl(a)vu čt**  
**eni sut' n(a)mь** da prospêjuty v' isc  
 êlenie

Uz antecedent, koji je imenica srednjeg roda, kao relativizator stoji konektor *ki*. Predikat relativne klauzule također je u pogledu roda nekongruentan s antecedentom jer je riječ o glagolskom obliku muškog roda (*čteni sut'*). Relativnom konektoru *ki* u *Nk* odgovara konektor srednjeg roda *eže*.

Zavisni kompleks u kojem se uz istu glavnu klauzulu vezuju jedna odnosna i jedna objektna rečenica, a veznik objektne stoji uz relativni konektor, pokazuje i primjer:

(7) 335, 3-7b

Priêm'se g(ospod)i sveć(e)niê b(la)ž(e)n  
 ihь ap(osto)lь tvoihь hodotaist  
 vomь prosimь **da ke za nihь sl**  
**avu čtena sutь** namь da pro  
 spêjuty vь iscêlenie

U ovoj je ekstraponiranoj klauzuli antecedent (imenica srednjeg roda u množini) kongruentan s predikativnim glagolom u rodu i broju, ali se ne može uspostaviti odnos podudaranja između konektora - relativizatora, antecedenta i forme glagola; njegove pasivne odnosno aktivne uporabe. Tako je i u primjeru:

- (8) 343, 5-9b  
 Priêtimi g(ospod)i  
 svećenimi b(la)ž(e)nimi ap(osto)li hodo  
 tajućimi m(o)l(im)ь da ke za nihъ  
 sl(a)vu čteni sutъ namъ da pr  
 ospêjutzъ vъ iscêlenie

U sva tri primjera glagol je isti: *čtetī*, i to u varijantama koje pokazuju da je bilo kolebanja u aktivnoj/pasivnoj uporabi glagola. Primjećujemo uporabu muškog roda pasivnog participa preterita kada bi sintaktička pravila podudaranja zahtijevala srednji rod. Kada bi u primjerima 7 i 8 umjesto pasivnog stajao aktivni particip preterita, kongruencija bi postojala. Može se pretpostaviti da je pasivni oblik glagola bio zališan prema antecedentu pa je pasivni particip preterita mogao preuzeti oblik najčešćeg, muškog roda bez opasnosti od komuni-kacijskog nesporazuma.

Uporaba konektora *ke* zabilježena je u nizu primjera uz aktivni oblik glagola, u tom slučaju kongruentan s konektorom i antecedentom, npr.:

- (9) 343, 21-25a  
 Cr(ь)k(ь)ve tvoee m(o)l(im)ъ te g(ospod)i žr't  
 vi i m(o)leniê ap(osto)l(ь)ska tebê  
 da vzdastъ da ke za nihъ s  
 I(a)vu častimъ n(a)mъ da prospê  
 jutъ vъ iscêlenie

Spomenuto je da se relativni konektor *ki* najčešće javlja uz imenski antecedent. *Sanktoral Hm* daje 96 rečenica u kojima je antecedent imenica *bogъ/gospodъ/milostivi*, što čini 37% od ukupnog broja relativnih rečenica s imenskim antecedentom. Dosad je opisivana jedna skupina rečenica s ovim antecedentom; one u kojima je antecedent obvezno u vokativu, prethodi relativnom konektoru i dio je zavisnog kompleksa koji se odlikuje kontaktnošću relativnog konektora *ki* i zavisnog veznika *da*. Drugu skupinu čine rečenice u kojima je imenica antecedent češće anafora, ali može biti i katafora (slijediti relativni konektor). Posebnost je ovih rečenica da se kao formule protežu u cijelom tekstu, a njihovim se izostavljanjem struktura matrične rečenice ne bi bitno izmijenila. Rečenica bi i bez ovih realtivnih klauzula najčešće bila prihvatljiva, ali bi se izgubio odnos govornika spram predmeta govorenja - Boga, Gospoda, Milostivoga, Isusa Krista. Relativni konektor slijedi antecedent i u sljedećim primjerima:

(10) 365, 12-15b

Go

voru bo v(a)mъ k(a)ko anĵ(e)li ihъ v

inu videtъ lice o(tъ)ca moego

*ki e(stъ) n(a) n(e)b(e)sihъ ·*

(11) 358, 4-9d

...da pače

pos(ve)ti roĵeniê ee častiju

ot n(a)šihъ n(a)sъ nečistotъ svlê

kъ prinošenje n(a)še sebê da s

tvoritъ priêt'no i(su)sъ h(ġst)ъ g(ospod)ъ n(a)š'

*Ki s toboku ·*

Zabilježeno je svega nekoliko kataforičnih antecedenata, riječ je o rečenicama s posebnom stilističkom vrijednošću u kojima se antecedent osjeća naknadno dodanim:

(12) 295, 19-21b

*Koga**pisa moisêi v zak(o)nê i pr(o)r(o)ci obrê*

tomъ i(su)sa s(i)na osipova ot nazarata

Posebnost sljedećeg zavisnog kompleksa

(13) 314, 4-11d

Vъ umêhъ n(a)šihъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i is

tin'nu vêru taini sêe

utvrdi da *koga* početa d(ê)v

oju i roĵena iz' nee b(og)a ist

*in'noga* isp(o)v(ê)daemъ · *togo* s(ъ)p(a)s

itel'nimъ vskrêšeniemъ k v

êčnimъ radostemъ priti p

odai ·

u kojem relativni konektor prethodi antecedentu i stoji uz veznik namjerne rečenice (*da*) pokazuje mogućnost naglašavanja određenog rečeničnog dijela osamostaljivanjem, istaknutošću ispred izričaja, uz korelativ (demonstrativ *togo*) u izričaju.

Glavna klauzula uz antecedent koji je na njezinu kraju (stoji kao postcedent) ima pokaznu zamjenicu *tb* u sljedećem primjeru:

(14) 310, 1-3c

*Ki* me račilъ e(stъ) ot vsakoe rani is'cêl

iti i saski moe pr'semъ moimъ ob'no

viti *togo* vzivaju b(og)a *živago*



Pokazne zamjenice čine posebnu skupinu konektora - deiktičke konektore, a bit će opisani u suodnosu s relativnim konektorima.

“Nagomilavanje” relativnih konektora u diskursu

Uz isti antecedent može biti vezano nekoliko relativnih rečenica. Ako je isti kao u prethodnoj rečenici, antecedent se izostavlja:

(15) 364, 8-20d

Iv(a)нъ sed'mimъ  
 cr(ь)k(ь)vamъ **ke** sutъ v' asii . m(i)l(o)st' /1/  
 v)a)mъ i mirъ ot togo **ki** e(stъ) i **ki** bis(i) . i /2,3/  
**ki** priti hotê e(stъ) . I ot sedamъ d(u)h' /4/  
**ki** v zracê prêstola ego sut' . /5/  
 i ot s(ь)pasa h(rьst)a **ki** e(stъ) s(ь)vêdet(e)лъ v /6/  
 êranъ pr(ь)vên(ь)сѣ mrtvihъ i sta  
 rišina knezъ i c(êsa)rъ z(e)ml(ь)skihъ .  
**Ki** vzljubi n(a)sъ i omi n(a)sъ kr'vi /7/  
 u svoeju . i stvori n(a)še c(êsa)r(ь)stvo .  
 erêe b(og)u i o(tъ)cu . Tomu sl(a)va  
 i država v' v(ê)ki v(ê)кѣ .

U ovom se tekstu nalazi 7 relativnih konektora koji uvode relativne klauzule na mjesto atributa. U dva se primjera relativni konektor pojavljuje uz gramatički konektor *i*. Odnos između antecedenta (s obzirom na njegovu eksplicitnost i implicitnost) i relativnog konektora izgleda ovako:

/1/ eksplicitni antecedent - imenica *cr(ь)k(ь)va* - prethodi relativnom konektoru *ki* koji uvodi jednu relativnu klauzulu

/2,3,4/ reducirani antecedent - pokazna zamjenica u genitivu (*togo*), bez imenice kao središta sintagme antecedenta, prethodi *trima* relativnim klauzulama. Relativni konektor praćen je gramatičkim (vezničkim) konektorom *i*.

/5/ eksplicitni antecedent - imenska sintagma *sedam d(u)h'* stoji ispred konektora *ki* koji uvodi jednu relativnu klauzulu

/6,7/ eksplicitni antecedent *s(ь)p(a)s h(rьst)* predstavlja kataforu za *dvije* relativne klauzule s relativnim konektorima, ali vezuje uza se još jednu klauzulu kojoj je relativni konektor reduciran.

Primjer pokazuje da se uz isti antecedent i istu matričnu klauzulu vezuju i po tri relativne klauzule. Nameće se i pitanje njihove prihvatljivosti; koliko se “nagomilanih” klauzula može dodati matričnoj klauzuli da bi rečenica unutar koje se vrši “nagomilavanje” ostala prihvatljiva. Teorijski, nema granica. Iz konačnog skupa pravila uz pomoć rekurzivnih pravila primjenjivih više no jednom na istu strukturu može se generirati beskonačan skup rečenica. Ipak, prihvatljivost se smanjuje povećanjem broja klauzula koje su dodane matričnoj

klauzuli, a ta je prihvatljivost bila veća u sintaksi teksta *Hm* nego u suvremenoj sintaksi. Pokazuje se to usporedbom s paralelnim tekstom suvremenog prijevoda:<sup>12</sup>

Apoc. 1, 4-7

Ivan sedmerim crkvama u Aziji:	
Milost vam i mir od onoga <b>koji jest, koji</b>	/2,3/
<b>bijaše i koji će doći</b> , i od sedam Duhova	/4/
<b>koji su pred njegovim prijestoljem</b> ,	/5/
i od Isusa Krista, " <b>vjernog svjedoka</b> ",	
"prvorodenca" od mrtvih i "vladara zemaljskih	
kraljeva! Njemu, <b>koji nas ljubi</b>	/7 <sub>1</sub> /
i <b>koji nas je otkupio od grijeha</b>	/7 <sub>2</sub> /
svojom krvi i učinio nas kraljevstvom	
svećenika za Boga, svoga Oca - <b>njemu</b>	
slava i vlast u vijeke vjekova!	

Usporedba pokazuje da suvremena sintaksa traži uspostavljanje jasnijih rečeničnih sveza, a to postiže na dva načina:

a - pretvorbom relativnih klauzula u imenske sintagme (*ki e(stb) s(b)vê-det(e)l'b vêranb* - "vjernog svjedoka"), prijedložne izraze (*ke sutb v' asii - u Aziji*) ili imenice (primjer je preuzet iz teksta koji prethodi navedenom; 364, 4-5d: *B(la)ž(e)n' / ki čtety . i ki slišity... - Blago čitaču i slušačima...*)

b - čvršćim povezivanjem "nagomilanih" klauzula s matričnom rečenicom - na početku relativne klauzule prisutan je isti (deiktički) konektor kao u glavnoj rečenici, a slijede dvije relativne klauzule s dva relativna konektora umjesto jednog relativnog konektora u crkvenoslavenskom tekstu.

Deiktički konektor (*Njemu*) u suvremenom je tekstu podrijetlom osobna zamjenica, dok je u tekstu *Hm* pokazna zamjenica. Da zamjena pokazne zamjenice osobnom u funkciji konektora u suvremenoj sintaksi nije provedena samo u ovom primjeru, nego se javlja u nizu primjera istog tipa, pokazat će opis deiktičkih konektora.

### Deiktički konektori

J. Silić govori o dvjema vrstama deiktičkih konektora, i to s obzirom na podrijetlo; prvi su podrijetlom osobne zamjenice i njihovi sintagmatsko-paradigmatski oblici, drugi su podrijetlom pokazne zamjenice i njihovi oblici. Razlikuju se prema (ne)možnosti reduciranja - prvi se mogu, a drugi ne mogu potpuno reducirati.

<sup>12</sup> Tekst je preuzet iz prijevoda *Biblije* u izdanju Kršćanske sadašnjosti (Zagreb, 1983), a prevoditelj *Novog zavjeta* je Ljudevit Rupčić.

**Osobne zamjenice u funkciji deiktičkih konektora**

Osobne zamjenice koje se pojavljuju u funkciji deiktičkih konektora suvremeni prijevodi nerijetko zamjenjuju relativnim konektorima pa bi ovakve rečenice mogle biti smatrane implicitnim relativnim strukturama:

(16) 295, 26-27b

Se v istinu iz(dravi) ѡтинъ est' ·  
v *netь* lasti nêstь ·

Ioan. 1,47<sup>13</sup>

"Evo istinitog Izraelca  
u *kojem* nema prijevera!"

U istoj se funkciji javljaju i posvojne zamjenice u nebiblijskom tekstu:

(17) 298, 28c-1d

Prîêt'нъ t(e)bi b(u)di m(o)l(imь)  
te g(ospod)i s(ve)tiь l(judi) tvoihь prin  
osь za č(ь)stь s(ve)tiь tvoihь *ih*že  
utežaniemь priêti poznajutь ot  
skr'bi pomoćь ·

Rečenice *Hm*, promatrane kao komunikativne jedinice, pokazuju često ispuštanje rečeničnih dijelova:

(18) 376, 6-16c

siê g(ospod)i žr'  
tva ugojeniê i hv(a)li m(o)l(imь) te da ho  
dotaistvomь **b(la)ž(e)nie** cecel  
**ie d(ê)vi i m(u)č(e)n(i)ce** tvoee tvoimь  
n(a)sь rom(i)lovaniemь dostoini  
vsagda stvoritь ·Pêš(нъ) ·Da po  
stidet' se grdi k(o)n(ь)c(ь) da ne postiju se ·  
<Po brašньci> ·Nasitilь esi g(ospod)i čeladь  
tvoju dari s(ve)timi ·prosimь  
ee hodotaistvomь vsagda z  
aodêi **ke prazdnikь čtemь** ·

Antecedent relativne rečenice smješten postpozitivno, na sam kraj zavisnog kompleksa, ispušten je, a taj je antecedent zapravo imenica spomenuta u ranijem tekstu (na početku diskursa). Antecedent je odijeljen od relativne rečenice u kojoj se ispušta ne samo članovima matričnog ustrojstva nego i drugim rečeni-

<sup>13</sup> Tekst je preuzet iz prijevoda *Novog zavjeta* u izdanju Kršćanske sadašnjosti (Zagreb, 1985), a prevodioci su Bonaventura Duda i Jerko Fućak.

cama. Njegovo ispuštanje rezultat je potrebe za ekonomiziranjem leksički redundantnih leksičko-gramatičkih elemenata.

### Ispuštanje rečeničnih dijelova u relativnim rečenicama

Opisani primjer pokazuje reduciranje imenice leksički istovjetne s imenicom iz prethodnog teksta. Ovakvo se reduciranje može ustanoviti kao pravilo u hrvatskoj crkvenoslavenskoj sintaksi:

/A/ *tai/onai N ki* → *tai/onai ki // ki*

Kao što pokazuje primjer (18), matrična klauzula sadrži osobnu zamjenicu u funkciji deiktičkog konektora (*ee*), paralelnu relativnom konektoru *ke*. Moguća je i kontaktnost pokazne zamjenice - deiktičkog konektora - i relativizatora - relativnog konektora:

- (19) 364, 4-7d  
 B(la)ž(e)n'  
 ki čtety · i ki slišity s(love)sa pr  
 or(o)čystviê sego · i hranity ta  
 ka v nemь pisana sutь

U ovom je primjeru potvrđeno eliminiranje imenice - antecedenta (N) prema prvom dijelu /A/ pravila (*tai/onai N* → *tai/onai ki*), dok je u ranijem primjeru (18) ispušten i deiktički konektor te relativni konektor ostaje sam (*tai/onai N ki* → *ki*).

*Hrvojev misal* zapisuje 16 relativnih rečenica u kojima je relativni konektor u genitivu/akuzativu plurala, a eliminiran je čitav antecedent i to prema pravilu:

/B1/ *oni/ti sveti tvoi mučenici ki* → *oni/ti ki // ki*

U 7 primjera s antecedentom koji je implicitna anafora paralelizma nema, pojavljuje se samo relativni konektor:

- (20) 345, 30a-2b  
 Nasitiv'se se g(ospod)i pr  
 ičečeniemy dara s(veta)go m(o)l(imь) te g(ospod)i b(ož)  
 e n(a)šь da kihь naslěduemy dēē  
 nie čuli bihomь svršenie.

U 7 se prepozitivnih rečenica javlja osamostaljena slobodna relativna klauzula, a kao korelati relativnom konektoru u glavnoj klauzuli stoje:

- genitiv plurala 3. lica posvojne zamjenice muškog roda

- (21) 360, 31e-3d  
 Molim' te g(ospod)i s(ь)p(a)si  
 tel'nimi naplneni tainam

i da **kihъ** časti čtemъ **ihъ**  
m(o)l(i)tvami pomogli se bihomъ ·

- genitiv plurala pokazne zamjenice 2. stupnja deiksije - deiktički konektor

(22) 343, 1-5b

Podai prosimъ v(ъ)s(e)m(o)gi b(ož)e da  
**kihъ** pameti s(ve)toe taini pr  
ičečeniemъ počitaemъ **tiъ**  
vêru prospêti naslêdov  
ali bihomъ ·

- prilog oče

(23) 356, 11-16d

Podai  
m(o)l(imъ) te v(ъ)s(e)m(o)gi b(ož)e da **kihъ** vs  
pominanie taini pričečeni  
emъ čtemъ oče i vêroju prosp  
êšnoju naslêdovali biho  
mъ

U dvama primjerima zavisna klauzula je postponirana, a glavna rečenica i tada sadrži korelativ, i to ponovno genitiv plurala 3. lica zamjenice muškog roda te genitiv plurala pokazne zamjenice, ovaj puta 3. stupnja deiksije. Zapisani paralelizmi su, prema tome, *ihъ* - *kihъ* i *onihъ* - (*za*) *kihъ*.

Sintagma *sveti tvoi mučenici* (imenicu *mučenici* stavljamo na mjesto i umjesto svih osobnih imena koja ovdje mogu stajati) eliminira se kao antecedent jer u tekstu misala ima malu ili nikakvu "novost", "informativnost". Podrazumijeva se, implicitna je, posebice ako je dio sintagme antecedenta zamjenica *v(ъ)si*:

(24) 371, 22-27a

Ol'ta  
ri tvoi g(ospod)i b(ož)e dar'mi navr'šu  
emъ prinesenimi m(o)l(imъ) te da v s(ъ)p(a)s  
enie n(a)še i v(ъ)si**hъ** s(ve)**tiъ** **tvoih'**  
m(o)l(i)tvaju prospêet **kihъ** čьsti  
greduće pred'tečemъ

Upravni član sintagme - antecedenta reducira se i ako relativni konektor nije u padežu u kojem su članovi sintagme:

(25) 348, 15-18d

Hv(a)li tvoei g(ospod)i žr'tvi požir  
aemъ v pametъ s(ve)**tiъ** tvo  
**ihъ** *kimi* ot n<a>stoečih zalъ s  
vlêci se up'vaemъ i budučių' ·

Zavisni kompleksi (24) i (25) pokazuju ispuštanje dijela antecedenta prema nešto izmijenjenu pravilu /B<sub>1</sub>/:

/B<sub>2</sub>/ *oni v(ь)si / oni vsi sveti tvoi mučenici ki // oni sveti tvoi mučenici ki*  
→ *sveti tvoi ki*

Relativni konektor češće se javlja u pluralu, kao što pokazuju i dati primjeri, ali je moguće i ispuštanje antecedenta prema pravilu:

/B<sub>3</sub>/ *onai / tai sveti tvoi mučenik ki* → *tai ki / ki*

Od 7 prepozitivnih relativnih klauzula 4 su bez korelativa. Tako je i u sljedećem primjeru:

- (26) 322, 13-16c  
Nasitiv'se se pričeceniemъ  
dara s(veta)go m(o)l(imъ) te g(ospod)i b(ož)e n(a)šb da  
**koga** naslêduemъ službu č  
uli bihomъ svršenie

Najčešći je korelativ zamjenički oblik *ego*, ali *Sanktoral Hm* bilježi i oblik *nega*:

- (27) 350, 20-22d  
Primi g(ospod)i dari ke t(e)bi v čast'  
**nega** prinosimъ **koga** mi proz'ba  
mi up'vaemъ izb(a)viti se

Prva relativna klauzula, uvedena konektorom *ke*, sadrži korelativ za drugu relativnu klauzulu (deiktički konektor *nega*) i predstavlja njezino matrično ustrojstvo.

Relativni konektor u dijelu primjera slijedi zamjenicu *vsa*, a imenica - upravni član sintagme antecedenta - biva reducirana. Riječ je o imenicama *zlaê* i *dêla*, a ispuštanje se vrši prema pravilu:

/C/ *vsa dêla/zlaê ka // dêla/zla... ka* → *vsa ka // ka*

- (28) 327, 8-9a  
I **vsa ka** zapovimъ t(e)bi govori  
ti vьčneši

Sljedeći primjer također pokazuje ispuštanje imenice - antecedenta, a da je imenica doista reducirana prema /C/ pravilu, pokazuje paralelan tekst *Ročkog misala* koji bilježi imenički oblik *zala*.

- (29) 375, 3-6a  
Dari m(o)l(imъ) te  
ke tebi prinosimъ m(i)l(o)stivê pr  
imi i **vsa ka** za grêhi n(a)še  
utegaemъ m(i)l(o)stivê otvratî

Kao što pokazuje pravilo, zamjenica *vsā* kao dio antecedenta također se može eliminirati. Tako je i u sljedećoj rečenici:

- (30) 369, 9-14a  
 Podai m(o)l(imъ)  
 te vsemogi b(ož)e da **ka ot s(veta)go**  
**ol'tara tvoego priêhomъ** da s(ve)titiъ d  
 uše n(a)še da imъ utêšeni b  
 iti mogli bihomъ

Relativni konektor se u još jednom tipu rečenica pojavljuje uz zavisni veznik *da*. Riječ je o zavisnom kompleksu u kojem *da* uvodi nerelativnu objektu rečenicu kojoj prethodi također objektna, ali relativna klauzula. Postponirana nerelativna rečenica ujedno je matična za relativnu objektu klauzulu uvedenu konektorom *ke*. Formule su najčešće izravan prijevod s latinskoga u kojem je također srednji rod: *quod ore sumpsimus, pura mente capiamus*.

- (31) 312, 9-12b  
 Podai n(a)mъ m(o)l(imъ)  
 te g(ospod)i hodotaistvomъ s(ve)tiъ t  
 voiъ da **ke usti priêhomъ** čis  
 toju misliju da primemъ

Antecedent u ovom tipu rečenica - pokazna zamjenica srednjeg roda - eliminira se prema pravilu:

/D/ to/ono ke → ke

Sve su relativne klauzule ovog tipa (a *Hm* ih zapisuje 11) uvrštene na mjesto objekta matične rečenice.

Do ispuštanja antecedenta dolazi i u klauzulama uvrštenim na mjesto subjekta glavne rečenice. *Sanktoral Hm* bilježi 20 relativnih rečenica uvedenih konektorom *ki* na mjesto subjekta; 3 klauzule uz relativni imaju i veznički konektor *i*, a 5 klauzula *a*. U samo dvjema rečenicama antecedent je izrečen, eksplicitan, i tada je paralelan s relativnim konektorom:

- (32) 316, 31c-2d  
**ki** prebi  
 vaet' vъ mnê i az' v nemъ ta prin  
 ositiъ plodъ mnogъ

- (33) 348, 1-2d  
**A ki** poslušajutъ me  
 si ne postidetъ se

Upravna riječ sintagme - antecedenta eliminira se prema pravilu:

/E/vsak' ta/sa č(lovê)k ki → vsak' ki/ki

- (34) 296, 18-19d  
**Vsak'** bo **ki** prizivaet'  
ime g(ospodь)ne s(ь)p(a)s(e)нь budetь
- (35) 357, 28-30a  
B(la)ž(e)нь **ki** slišit' m  
e i **ki** bditь pri vratêhь moih'  
v' vsaki d(ь)нь ·

Imenica *čovjek* eliminira se u partikularnom, ali nespecifičnom značenju. U suvremenoj sintaksi većina subjektivnih rečenica uvedena je konektorom *tko*, a ne *koji*, pa su i pravila eliminacije antecedenta drugačija:

- onaj tko → tko  
onaj što → što

Opisujući rečenice s relativnim konektorom *ki* često je promatran njihov suodnos s antecedentom koji je pokazna zamjenica. Bit će opisano ponašanje pokaznih zamjenica u funkciji deiktičkih konektora i kada one nisu antecedenti.

#### **Pokazne zamjenice u funkciji deiktičkih konektora**

Relativni konektori, kao što pokazuju i primjeri, stoje u suodnosu s deiktičkim konektorima.

Prema I. Klajnu, pokaznost je temeljna funkcija zamjenica. Ukazivački, upućivački, deiktički konektori najznačajnije su vezani uz komunikaciju. Da je doista tako, pokazuje obilje ovih konektora u *Sanktoralu Hm*, a sljedeći primjeri svjedoče o češćoj uporabi deiktičkih konektora u starijem, hrvatskom crkvenoslavenskom tekstu nego u suvremenom:

- |   |  |
|---|--|
| (36A) 308-309, 31d-1a                     | Lc. 2,28   |
| I <b>ta</b> priêt ga<br>na ruci svoi ...  | ... primi ga <b>on</b> u naručje ... <sup>14</sup><br>... uze ga na ruke ... <sup>15</sup> |
| (37A) 318, 31c-1d                         | Ioan. 3,2  |
| <b>Sa</b><br>pride кь i(su)su noćiju ...  | <b>On</b> noću dođe k Isusu ...  |
| (38A) 331, 5-6b                           | Act. 3,3   |
| <b>Sa</b> vidivь p(e)tra<br>i iv(a)na ... | <b>On</b> ugleda Petra i Ivana ...   |

<sup>14</sup> U primjeru (36A), ali i u svim ostalim primjerima koji stoje kao paralelni prijevod na prvom mjestu, riječ je o tekstu preuzetom iz *Novog zavjeta* datog u bilješci 13. Tamo gdje je dan samo jedan tekst, usporedni se tekstovi podudaraju ili je riječ o dijelu teksta iz *Starog zavjeta*.

<sup>15</sup> Tekst je preuzet prema istom načelu kao što bilježi bilješka 14, ali iz dijelova *Biblije* navedene u bilješci 12.



- (39 B) 308, 14-15c  
**Ta**  
 bo e(stb) ·k(a)ko ogan' slivae...
- (40B) 311, 21-22b  
**Sa** jure steža novu ot m  
 azdi nepr(a)v(b)d(b)nie ...
- (41 B) 303, 6-7b  
 ... i utvrjae k(a)ko **sa**  
 e(stb) h(rbst)b:
- (42B) 303, 26-28a  
 I a  
 bie v'sadb v san'miče prop(o)v  
 êdaše i(su)sa k(a)ko **sa** e(stb)  
 s(i)nb b(o)ži:
- (43B) 303, 11-12a  
 Idi k(a)ko sbsudb izvoleniê mi  
 e(stb) **ta** ·
- (44C) 331, 21-22b  
 Znaêhu ga k(a)ko **ta** bi ki  
 m(i)l(o)st  
 ine prije side prošaše pred' d  
 var'mi rekomimi krasnimi ...
- (45C) 303, 30a-1b  
 Ne **sa** li e(stb) raz  
 drušaei v' er(u)s(oli)mê  
 naricaju  
 çihb ime sie ·
- Mal. 3,2  
 Jer **on** je kao oganj ljevačev ...
- Act. 1,18  
**On**, eto, steče predio cijenom  
 nepravednosti ...  
**Ovaj** je, sad, plaćom za  
 nepravednost stekao njivu ...
- Act. 9,22  
 ... dokazujući: Ovo je Krist.  
 ... dokazujući da je **Isus**  
 Mesija.
- Act. 9,20  
 ... te odmah stade po  
 sinagogama propovijedati  
 Isusa, da je **on** Sin Božji.  
 ... I odmah poče propovijedati  
 u sinagogama da je **Isus** Sin  
 Božji.
- Act. 9,15  
 "Podi jer **on** mi je oruđe  
 izabrano ..."  
 "Idi - odvrati mu Gospodin -jer  
 je **taj čovjek** moje izabrano  
 sredstvo ..."
- Act. 3,10  
 Razabraše da je **to on - onaj**  
 koji je na Divnim vratima  
 Hrama prinomio milostinju ...  
 Ljudi prepoznaše da je **to onaj**  
 koji je radi milostinje sjedio na  
 Krasnim vratima hrama ...
- Act. 9,21  
 Nije li **ovo onaj** koji je u  
 Jeruzalemu istrebljivao sve  
 koji Ime ovo prizivlju ...

Primjerima A, B i C skupine zajedničko je reduciranje imenice uz deiktički konektor, i to reduciranje prema pravilu:

*ta/sa človekь* → *ta/sa*

Imenica *človekь* u hrvatskom crkvenoslavenskom tekstu može se ispustiti uz deiktički konektor. Suvremena sintaksa ne potvrđuje ovo pravilo, prijevodi pokazuju da se pokazna zamjenica *ta/sa*, onda kad predstavlja ostatak i eksplicitni dio sintagme *ta človek*, najčešće prevodi osobnom zamjenicom *on*, ali i različitim kombinacijama pokaznih i osobne zamjenice te osobnih imena: *ovaj, to on - onaj, Isus, Ovo, taj čovjek*. Imenica *človek* stoji umjesto svih imenica i imenskih skupina spomenutih u ranijem tekstu. U primjerima A skupine podrazumijevaju se sljedeće imenice: *semionь, nikudimь* te imenska sintagma *m(u)žь hrom' is črêva matere svoee*. Primjeri skupine B pokazuju postojanje dvaju konektora (*sa jure*) ili konektora i veznika (*kako sa, ta bo*), a deiktički konektor ukazuje na spomenuta osobna imena *ijuda* (40B), *sav(ь)ь* (43B) i *g(ospod)ь, h(rьst)ь* (39, 40, 42B). Posljednja dva primjera bilježe deiktički konektor kao dio antecedentana koji se odnosi relativna klauzula (44C) ili konstrukcija s participom koja funkcionira kao implicitna relativna struktura (45C). Ova će se struktura gubitkom participa pretvoriti u relativnu klauzulu.

Ispuštanje imenice uz deiktički konektor vrši se i u nerelativnim rečenicama:

(46) 318-319, 30d-1a

Ti esi  
učit(e)ь vь iz(dravi)li *sih'* li ne  
viši

(47) 318, 28-29d

Kako  
mogutь *siê* biti

U primjeru (46) pretpostavlja se da je ispuštena imenica *stvar*, a u rečenici (47) imenica *dêla*, koja, kako je pokazano, biva reducirana i u relativnim strukturama. Suvremeni prijevodi na ovom mjestu bilježe *to*, pa bi pravilo moglo biti formulirano ovako:

*siе/siê s'tvari/dêla* → *siе/siê > to*

O problemu semantički praznih leksema uz deiktičke konektore govori Silić ovako: "Uz spomenute se konektore, osobito u nebeletrističkim tekstovima, često navode 'apstraktni' leksemi." Primjeri iz *Hm* potvrđuju i dalje Silićevo zapažanje: "Takvi se spojevi (djelomični supstitutivni konektor + 'apstraktni' leksem) sadržajno podudaraju s potpunim supstitutivnim konektorom *to*."<sup>16</sup>

<sup>16</sup> Nav. dj., str. 118.

Kad se deiktički konektor pojavljuje u rečeničnom kompleksu u postpoziciji u odnosu na relativni, smješten je distantno, a imenica na koju se odnosi deiktički konektor navodi se kao antecedent uz relativni konektor:

- (48) 317, 14-16b  
 dĕla **ka** a  
 zь tvoru · i **ta** stvorit' · i **bol'**  
 ša **sihь** stvorit'

Deiktički konektor udružuje se s pridjevom čineći komparativni leksički konektor i u rečenici:

- (49) 332, 28-29c  
 S imune ioninь ljubiši l  
 i me pače **sihь** ·

Suvremena sintaksa i u primjerima komparacije bilježi osobnu, a ne pokaznu zamjenicu (48: ... i *veća od njih*) dok se u rečenici (49) ponovno reducira leksem *ljubi*.

Deiktički konektori u zavisnim kompleksima navođeni su u primjerima (13) i (14), a bili su smješteni *iza* relativnog konektora i predstavljali korelativ, uspostavljali su svezu između glavne i zavisne klauzule, činili poseban ritmotvorni element. *Sanktoral Hm* zapisuje i primjere obrnutog odnosa relativnog i deiktičkog konektora:

- (50) 338, 16-19d  
 Molim' te v(ь)s(e)m(o)gi b(ož)e · da  
**togo** s(ь)p(a)s(e)niĕ primemь svrš  
 eniĕ **koga** simi tainami ob  
 ručenie priĕhomь ·

Pokazna zamjenica - prvi deiktički konektor - smještena je iza veznika *da*, a ispred imenice - antecedenta, prethodi relativnom konektoru za kojim slijedi ponovo deiktički konektor vezan uz novu imenicu (*simi tainami*). Razlika je, međutim, u tipovima navedenih deiktičkih konektora: *togo* predstavlja korelat relativizatoru *koga*, daje ritam rečenici, a instrumentalni oblik pokazne zamjenice ženskog roda (*simi*) čini "neutralan" deiktički konektor kakvih je najviše u *Hm*.

Imenica praćena deiktičkim konektorom predstavlja antecedent za postponiranu relativnu klauzulu u sljedećem primjeru:

- (51) 315, 10-15a  
 Žr'tva s  
 iĕ m(o)l(imь) te g(ospod)i **ku** v čast s(ve)tih'  
 tvoih' roistva vspominaju  
 će prinosimь i uzi n(a)šee kriv  
 ini da otrĕšit' · i tvoe n(a)mь m(i)l(o)s  
 ti dari da obnovit'

Imenica *žrtva* mnogo češće se pojavljuje determinirana deiktičkim konektorom nego bez njega. Tako je i s imenicama *sviće*, *taina*, *prazdnikъ*. Konektori se javljaju i u prepoziciji (*na semъ kamene, v toi noći, siê žrtva / svećeniê / mudrostъ / taina ...*) i u postpoziciji: *dobroděēniê siê, otroče sie, niva ta, člověk sa ...* Determinirani deiktičkim konektorima su i brojevi: *ot siju dviju, v siê dva blagdana*, a uz konektor može stajati i pridjevni atribut: *simi svetimi tainami, simi blaženimi tainami ...*

Deiktički konektor uvijek je na prvom mjestu kada najavljuje upravni govor, a *Hm* bilježi supostojanje leksema starijeg i novijeg tipa: *se/ovo* (308, 4c: *Se govoritъ g(ospod)ъ b(og)ъ* - 359, 30b: *Ovo govoraše ...*) Usporedba pokazuje da *III<sub>4</sub>*, *Nk* i *Ro* bilježe u oba slučaja lekseme starijeg tipa: *g(lago)let' i g(lago)-laše*, te u drugom primjeru umjesto deiktičkog konektora *ovo* zapisuje *se*. *III<sub>4</sub>* umjesto *se* u prvoj navedenoj rečenici ima *tako*.

Deiktički konektori pojavljuju se kao obvezatna odredba izraza za vrijeme ukoliko ovi nisu određeni postponirano, imenskim sintagmama i relativnim rečenicama ili, rjeđe, posvojnomo zamjenicom, i to u neformalnom tekstu (*na nega d(ъ)нъ*). Odnos izraza za vrijeme, relativnih i deiktičkih konektora bit će posebno promotren.

#### Deiktički i relativni konektori u izrazima za vrijeme

Vrijeme se u suvremenoj sintaksi može, u jednostavnoj rečenici, izraziti imenicom s prepozicijom ili genitivom bez prepozicije, ali samo ako imenica u genitivu ima modifikator. U *Hm* izrazi za vrijeme također moraju imati prepoziciju ili modifikator. U funkciji prepozicije često je, kako je spomenuto, deiktički konektor, npr.: *sa dan, v si dънь, sego d(ъ)ne, v onъ dънь*, a uobičajena je i fraza *V(ъ o)no vr(ě)me*. Funkciju modifikatora vrši relativna rečenica uvedena relativnim konektorom u akuzativu, lokativu i instrumentalu, a dubinska struktura rečenica u *Hm* identična je strukturi rečenice iz suvremene sintakse:

(52) 310, 22-28d

Utvrĳ

ajućim' se v(a)mъ siloju velieju  
b(o)žieju i vêroju v s(ъ)p(a)s(e)nie  
gotovoe êviti se v' vrěme po  
slěd'nee v komъ vzraduet  
e se

(53) 312, 1-6c

Podobaetъ ot sa<ša>d'ših' se s nami  
m(u)žъ v' vsako vrime kim' vnide i iz  
ide meju n(a)sъ g(ospod)ъ i(su)sъ načanъ ot krčeni  
ê ivanova do d(ъ)ne v' ki vznese s  
e s(ъ)vědět(e)lju vskrseniju ego s nami b  
iti edinomu ot sihъ:

Analizirajući rečenice s vremenskim izrazima W. Browne dolazi do njihove dubinske strukture: *komplementizer* i skupina modifikator + glava (upravni član) imenske fraze. U rečenici (52) antecedent je praćen modifikatorom (*posled'nee*) kao i u prvoj rečenici primjera (53) - *vsako*, dok je u drugoj rečenici istog primjera imenica u genitivu - antecedent - bez modifikatora. Ulogu modifikatora ima relativna klauzula, ona daje gramatičnost toj strukturi. Da je doista tako, potvrđuje preoblika kojom, izostavljajući relativnu klauzulu, dobivamo negramatičnu rečenicu:

+Podobaetъ ot sa<ša>d'ših' se s nami  
 m(u)žъ v' vsako vrime kim' vnide i iz  
 ide meju našъ g(ospod)ъ i(su)съ načanъ ot kršćeni  
 ê ivanova do d(ъ)ne

Rečenica je neovjerena premda imenica *d(ъ)ne* ima prepoziciju, prijedlog *do*. Gramatičnu rečenicu možemo dobiti na dva načina; dodajući relativnu klauzulu, kao što je i učinio pisar *Hm*, ili dodajući modifikator - deiktički konektor - imenici *d(ъ)ne*, npr.: ... *do toga d(ъ)ne*, što podrazumijeva i određeni kontekst. Međutim, nužnost dodavanja modifikatora imenici s prepozicijom u vremenskom izrazu ne slaže s s Browneovim tumačenjem spomenutim na početku teksta: imenica s prepozicijom dovoljna je kao vremenski izraz i bez modifikatora. Da bismo provjerili o čemu ovisi gramatičnost rečenice s vremenskim izrazom, promotrit ćemo:

- a - imenicu koja čini glavu (upravni član) imenske fraze
- b - prepoziciju u imenskoj frazi.

Zamijenimo li postojeću imenicu *dъnъ* imenicom iz prethodne rečenice *vrême*, a ne dodamo modifikator, ponovo dobijamo negramatičnu rečenicu:

+... iz  
 ide meju n(a)съ g(ospod)ъ i(su)съ načanъ ot kršćeni  
 ê ivanova do vremene ...

Promijeni li se prepozicija i padež imenice, a sama imenica ostane ista, neovjerenost ostaje. Ovjerena rečenica bit će dobivena dodavanjem modifikatora, bez obzira na to da li je on pridjev ili relativna rečenica (... êviti se v' vreme posled'nee, ... êviti se v' *vrême v komy vzraduete se.*) Modifikator nije potreban da bi rečenica bila ovjerena ako vremenski izraz sadrži prepoziciju i imenicu koja označava jedan od dana u tjednu. Npr.:

Utvrđ  
 ajućim' se v(a)mъ siloju velieju  
 b(o)žieju i vêroju v s(ъ)p(a)s(e)nie  
 gotovo êviti se v' nedêlju

I suvremena sintaksa pokazuje da (ne)ovjerenost vremenskog izraza bez modifikatora ovisi o imenici koja čini upravni član imenske fraze. Browneovi

primjeri *Došao je u petak* i *Došao je prošlog petka* pokazuju utvrđenu strukturu modifikator + imenica, ali pokušaj li se imenicu *petak* zamijeniti imenicama *dan* ili *vrijeme*, izraz neće biti ovjeren u svim kombinacijama s prijedlogom. Uporabi li se prijedlog *u* (*+Došao je u vrijeme*), imenica će zahtijevati, kao obvezatan atribut, još jednu imenicu u genitivu, npr.: *Došao je u vrijeme ručka*. Ako ispred imenice stoji prijedlog *na*, vremenski izraz može stajati i bez modifikatora (*Došao je na vrijeme*). To ne znači da ovjerenost svim vremenskim izrazima daje prijedlog *na* svojim značenjem, jer u primjeru *+Došao je na dan* tek dodavanjem atributa (npr.: *proslave*) dobivamo gramatičnu rečenicu.

Primjeri iz suvremene sintakse i sintakse teksta *Hrvojeva misala* pokazuju da se imenice *d(b)nb>dan*, *vrême/vrime>vrijeme* ponašaju drugačije od onih kojima se označavaju nazivi dana u tjednu. Najčešće je prvim dvjema imenicama potreban modifikator da bi, u izrazu za vrijeme s prijedlogom, stvorile ovjerenu rečenicu. Stvaranje gramatične prepozicijske fraze bez modifikatora moguće je uz neke prijedloge, ali su ovjerene različite kombinacije za imenice *dan* i *vrijeme*; problem predstavljaju same imenice i njihovo značenje, a ne prijedlozi. Može se pretpostaviti da je do razlike u ponašanju dvaju promatranih tipova imenica došlo uslijed razlike u opsegu referencijalnog značenja jednih i drugih imenica.

Vežanost deiktičkog konektora *sb* s imenicom *dnb* pokazuje se u izrazu *dnbsb* s postponiranim deiktičkim konektorom koji je, povezivanjem uz imenicu, donio imenici i drugu vrstu riječi: prilog. I spomenute formule na početku pripovijedanja biblijskog teksta *V(b o)ni d(b)ni* i *V(b o)no vr(ême)*, u kojima se imenice *dnb* i *vrême* ne pojavljuju bez deiktičkog konektora kao modifikatora, još su jedan dokaz u prilog tvrdnji o potrebi sužavanja opsega referencijalnog značenja navedenih imenica, o potrebi njihova određivanja, za razliku od imenica koje označuju dane u tjednu i čije je značenje već bilo dovoljno određeno i suženo te nije bio potrebit modifikator.

### Konektor *ki koli*

*Sanktoral Hm* bilježi 7 subjektivnih konstituentnih ustrojstava uvedenih konektorom *ki koli*, a uz ovaj su konektor kontaktno smješteni konektori *i* ili *bo*. Odnos između navedenih konektora i antecedenta izgleda ovako:

ANTECEDENT			RELATIVIZATOR	
			ki (bo) koli	(i/a) ki koli
	IMPLICITAN		1	3
EKSPLICITAN		<i>sb</i>	2	
		<i>ib</i>	1	
Ukupno		4	3	

U rečenicama u kojima je izrečen, antecedent je distantan u odnosu na relativni konektor, što dovodi do njihova paralelizma:

(54) 338, 13-15d

*ki koli* tvoritъ volju o(tъ)ca m  
oego ki e(stъ) na n(e)b(e)sihъ sa br(a)tъ moi .  
i sestra moê i mati moê e(stъ) .

Imenica koja čini dio imenske fraze uvrštene na mjesto objekta u subjektivnoj relativnoj klauzuli postala je antecedentom za novu relativnu klauzulu dodanu na mjesto atributa, a antecedentom *sa* počinje matrična rečenica. Tako je i u primjeru 338, 4-8d, ali je uz relativni konektor smješteno i *bo*: *Ki bo koli ...* Suvremeni prijevodi na ovakvim mjestima bilježe *tko god*, dok prijevod *Novog zavjeta* Vuka Stefanovića Karadžića bilježi *koji*.<sup>17</sup> Tako je i u prijevodima u kojima suvremeni tekstovi imaju *što god*: *I ke koli svežeši nъ z(e)mli bu/detъ svezano i n(a) n(e)b(e)sihъ*; Vuk ponovno ne rabi neodređenu zamjenicu nego ispisuje: *... i što svežeš na zemlji biće svezano na nebesima*.

Relativnim klauzulama uvedenim relativnim konektorom *ki koli* može, kao i subjektivnim konstitutivnim ustrojstvima s relativizatorom *ki*, prethoditi veznik *i* i *a*. Veznik *a* u *Hm* može imati funkciju sastavnog i suprotnog veznika, što potvrđuje i D. Malić analizirajući tekst *Povaljske listine* - opisuje *a* kao suprotni veznik, ali daje i primjere uporabe ovog veznika kao sastavnog.<sup>18</sup> Maretić, govoreći o suprotnom vezniku *a*, spominje slabiju suprotnost koja se njime izriče: "Vrlo obični suprotni veznik *ali* razlikuje se od *a* tim što se njim izriče jača suprotnost ..."<sup>19</sup>

#### Sažetak

U tekstu se proučavaju relativni konektori, osobne i pokazne zamjenice u funkciji deiktičkih konektora te uloga tih konektora u izrazima za vrijeme. Najviše pozornosti posvećeno je opisu relativnog konektora *ki* i sintaktičkih problema s njim u svezi; opisan je zavisni kompleks u kojem je odsutnost kongruencije povezana s govornom organizacijom teksta *Hrvojeva misala* u kojoj je često umetanje ekstraponiranih klauzula. Na temelju usporedbe čestote relativnih konektora u tekstu *Hrvojeva misala* i suvremenih prijevoda *Biblije*, zaključuje se da se u hrvatskom crkvenoslavenskom tekstu može dodati više relativnih klauzula nego u suvremenom tekstu, a da rečenica ostane prihvatljiva. Suvremena sintaksa traži uspostavljanje jasnijih rečeničnih sveza, a suvremeni

<sup>17</sup> Tekst je preuzet iz *Novog zavjeta* koji je preveo Vuk Stefanović Karadžić (v.: *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, Britansko i inozemno biblijsko društvo, Beograd).

<sup>18</sup> D. Malić, *Povaljska listina kao jezični spomenik*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 17, Zagreb 1988, str. 185.

<sup>19</sup> T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskog književnog jezika*. Zagreb <sup>3</sup>1963, str. 536.

tekstovi češće bilježe relativni konektor tamo gdje *Hrvojev misal* ima osobnu zamjenicu u funkciji deiktičkog konektora. U relativnim je rečenicama često ispuštanje rečeničnih dijelova - antecedent je eliminiran potpuno ili djelomično - reduciran je. češća uporaba pokaznih zamjenica u funkciji deiktičkih konektora u hrvatskom crkvenoslavenskom nego u suvremenom tekstu pokazuje ukazivačku, upućivačku funkciju ovih konektora. Deiktički su konektori promatrani i kao obvezatni/neobvezatni dio izraza za vrijeme. Ovi su izrazi analizirani glede (ne)moгуčnosti izostavljanja modifikatora u njima.

### Summary

#### TEXT OF HRVOJE'S MISSAL - REFLECTION OF COMMUNICATION BETWEEN SENDER AND RECEIVER

This text deals with relative connectors, personal and demonstrative pronouns functioning as deictic connectors and with the function of these connectors in expressions of time. The most attention has been paid to the description of the relative connector *ki* and the syntactical problems related to it; there is the description of a subordinate complex in which the absence of congruency is connected with the linear organisation of the text of *Hrvoje's Missal*, where the insertion of extraposed clauses is very frequent. The comparison of the frequency of the use of relative connectors between the text of *Hrvoje's Missal* and the recent translations of the *Bible* leads to the conclusion that it is possible to add more relative clauses in a Croatian Church-Slavic than in a modern Croatian text and to still retain an acceptable sentence. Modern syntax requires the establishing of clear connections between sentences, and modern texts more often use relative connectors in the places where in *Hrvoje's Missal* personal pronouns functioning as deictic connectors are used. The omitting of certain parts of a sentence is very frequent in relative clauses and the antecedent in such cases is partly or totally omitted, too - it is reduced. The more frequent use of demonstrative pronouns functioning as deictic connectors in Croatian Church-Slavic than in modern Croatian texts shows that these connectors have the function of implying, of pointing out. Deictic connectors are also regarded as both obligatory and optional parts of expressions of time. These expressions have been analyzed according to the possibility/impossibility to omit the modifier in them.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 4. lipnja 1992.

Autor: *Vlasta Rišner*

*Pedagoški fakultet, Osijek*